

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Hukuk Fakültesi Dergisi
Erzincan Law Review

Cilt/Vol: 29 Sayı/No: 1 Haziran/June 2025

Afrika İnsan Hakları Sisteminde Yerli Halkların Toprak Talepleri: Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) Kararlarının Karşılaştırılması

Indigenous Peoples' Land Claims in the African Human Rights System: A Comparative Analysis of the Endorois (2010) and Ogiek (2017 & 2023) Decisions

Öğr. Gör. Dr. Hande SAPMAZ*

10.60002/ebyuhfd.1658719

ÖZ

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin 2023 Ogiek tazminat kararı, bölgesel bir yargı organı tarafından yerli halkların lehine ilk kez alındığı için emsal teşkil etmektedir. Kararın bu niteliği, çalışmanın Kenya'daki yerli halkların toprak taleplerinin Afrika İnsan Hakları Sisteminin ana aktörleri tarafından nasıl yönetildiği ve sistemde yerli halkların toprak taleplerine ilişkin nasıl bir tutum değişikliği yaşandığı sorularına cevap aramasına neden olmuştur. Çalışma, birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanarak konuya ilişkin hukuki kararları analiz

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Proje Koordinasyon Ofisi.

Makale Bilgisi/Article Info: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received: 16.03.2025 | **Kabul/Accepted:** 30.04.2025.

Bu makale, intihal programında taranmış ve iki (kör) hakem incelemesinden geçmiştir. This article was submitted in a plagiarism program and reviewed by two (blind) referees.

Atıf/Cite as: Hande Sapmaz, “Afrika İnsan Hakları Sisteminde Yerli Halkların Toprak Talepleri: Endorois (2010) ve Ogiek (2017&2023) Kararlarının Karşılaştırılması”, EBYÜ-HFD, C. 29, S. 1, Haziran 2025, (137-164).

Bu makale **Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası** lisansı ile lisanslanmıştır.

eden nitel araştırma yöntemini kullanmaktadır. Çalışmada, Sistemde yerli halkların toprak taleplerine olan yaklaşımı gösteren kararlar kapsamında (Afrika Mahkemesinin/Afrika Komisyonunun) Endorois ve Ogiek kararları karşılaştırılmaktadır. Sonuç olarak Endorois (2010) ve Ogiek (2017&2023) kararlarının benzer yönleri; hukuki dayanakları ve yükümlülükler şeklindedir. Kararların farklı yönleri; kararı veren aktör, tazminat kararının nicel olarak verilmesi, vurgulanan haklar olmak üzere sıralanabilmektedir. Neticede her bir karar ilgili yerli halkın koşullarına göre alınsa da Afrika’da yerli halkların toprak haklarına ilişkin mülkiyet hakkının kolektif bir hak olarak değerlendirilmesine ilişkin tutumun güçlendiği saptanmaktadır. Ayrıca yerli halkların haklarına ilişkin insan hakları sisteminde alınabilecek aksiyonların hükûmetlere karşı tazminat kararı almak yönünde yoğunlaştığı fark edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Afrika İnsan Hakları Sistemi, Yerli Halklar, Toprak Hakkı, Endorois Kararı, Ogiek Kararı.

ABSTRACT

The 2023 Ogiek decision of the African Court on Human and Peoples’ Rights is a precedent as its the first time that a regional judicial body has made a decision in favor of indigenous peoples. This nature of the decision led the study to seek answers to the questions of how the land claims of indigenous peoples in Kenya are managed by the main actors of the African Human Rights System and how system has changed its attitude towards indigenous peoples’ land claims. The study uses the qualitative research method, which analyzes legal decisions on the subject by using primary and secondary sources. In the study, Endorois and Ogiek decisions (of the African Court/African Commission) are compared within the scope of decisions that show the approach to indigenous peoples’ land claims in the system. As a result, the similar aspects of the Endorois (2010) and Ogiek (2017&2023) decisions are their legal basis and obligations. The different aspects of the decisions can be listed as the actor who makes decision, the quantitative provision of compensation decision, and the rights emphasized. As a result, although each decision is made according to conditions of relevant indigenous people, it is determined that the attitude towards considering property rights of indigenous peoples regarding their land rights as a collective right is strengthening in Africa. It is also noticed that actions that can be taken in the human rights system regarding rights of indigenous peoples are concentrated on making compensation decisions against the relevant state governments.

Keywords: African Human Rights System, Indigenous Peoples, Land Rights, Endorois Decision, Ogiek Decision.

GİRİŞ

Afrika Birliği Örgütü himayesinde gelişen Afrika insan hakları sistemi başlangıcından itibaren insan haklarına ilişkin geniş bir bakış açısı geliş-

tirmiştir. Sistem, sadece medeni ve siyasi hakları değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ve üçüncü nesil hakları da kapsamaktadır. Afrika insan hakları sisteminin temel aktörleri ise sistemin hukuki kaynakları¹, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi kapsamında kurulan Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi şeklindedir^{2 3}.

Kenya'nın en kalabalık yerli halklarından biri olan Ogiekler atalarının toprakları olarak kabul ettiği Mau Ormanı'nda yaşamaktadırlar⁴. Kenya Hükûmeti, Ogiek halkını yaklaşık 400.000 hektarlık bir alanı kaplayan Mau Ormanı'ndaki anayurtlarından zorla tahliye etmiştir. Buna yönelik Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin (AİHHM) 23 Haziran 2023 tarihli aldığı Ogiek kararı, bölgesel bir yargı organı tarafından yerli halkların lehine ilk kez alınan tazminat kararı olduğu için emsal teşkil etmektedir. Afrika insan hakları sisteminde yerli halkların toprak taleplerine ilişkin tutum değişikliğine gidilip gidilmediği, gidildiyse Ogiek halkı için 2023 kararına gelen süreçte etkili olan koşullar çalışmanın ikinci bölümünde incelenmiştir.

Kıtada insan haklarını koruma mekanizması olarak değerlendirilen Afrika Komisyonu ve Afrika Mahkemesinin Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararları, çalışmanın üçüncü bölümünde karşılaştırılarak sistemin yerli halkların toprak taleplerine yönelik tutumunun nasıl bir değişiklik sergilediği saptanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Endorois ve Ogiek kararlarının karşılaştırılması ile yerli halkların haklarına ilişkin ilgili devlet hükûmetlerine karşı insan hakları sisteminde alınabilecek aksiyonların ne tür sonuçlar ortaya çıkarabileceği daha anlaşılır biçimde incelenebilecektir.

-
- 1 Christof **Heyns**, "The African regional human rights system: In need of reform", *African Human Rights Law Journal*, S. 1, (2001), s. 155, E.T. 20.01.2024.
 - 2 Sistemin Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi dışındaki hukuki kaynakları; Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen 1969 Sözleşmesi, Çocuk Hakları ve Refahı Afrika Sözleşmesi, Afrikalı Gençlik Sözleşmesi, Kadın Hakları Protokolü, Yaşlı Hakları Protokolü şeklinde sıralanmaktadır. Olufemi **Amao**, "The African Regional Human Rights System", *International Human Rights Law: Six Decades After The UDHR And Beyond*, Editör, Manisuli Ssenyonjo, Routledge, London 2010, s. 236.
 - 3 Çalışmada bundan sonra bunlar yerine Sözleşme, Anlaşma, Şart, Afrika Komisyonu, Komisyon, Afrika Mahkemesi ve Mahkeme ifadeleri kullanılabilir.
 - 4 Albert Kwokwo **Barume**, "Indigenous Battling For Land Rights: The Case Of The Ogiek Of Kenya, in *International Law And Indigenous Peoples*", *International Law and Indigenous Peoples*, Editör, Joshua Castellino, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2005, s. 366.

I. AFİRKA İNSAN HAKLARI SİSTEMİ VE YERLİ HALKLAR

İnsan haklarına ilişkin bölgesel düzeyde sistemlerin gelişmesi ve güçlenmesi, ilgili bölgenin ihtiyaçlarına göre bu hakların korunabilmesi için önemlidir. Afrika Birliği Örgütü himayesinde gelişen Afrika insan hakları sisteminin temel aktörleri ise sistemin hukuki kaynaklarından Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi; aktörlerinden Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu ve Afrika İnsan ve Halkların Mahkemesi şeklinde sıralanabilir⁵.

A. Afrika İnsan Hakları Sistemi ve Sistemin Ana Aktörleri

1981 yılında kabul edilen ve 1986 yılında yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi, Afrika kıtası için insan haklarının gelişim serüveni açısından dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Üç bölümden meydana gelen Sözleşmenin “Haklar ve Ödevler” adındaki birinci kısmı, “İnsan ve Halkların Hakları” ve “Ödevler” olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Sözleşmenin ilk maddeleri; Sözleşmenin bağlayıcılığından, eşitlikten ve herkesin din, dil, ırk, etnik grup, renk, cinsiyet, siyasal düşünce veya başka her türlü kanaat, ulusal veya sosyal köken, servet, doğum veya herhangi bir durum ayrımı yapmaksızın Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanacağından bahsetmektedir⁶.

Sözleşmenin otuz ve altmış üçüncü maddeleri arası (ikinci kısmı) “Koruma Önlemleri” kapsamında ise “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonunun Bileşimi ve Örgütlenmesi” detaylandırılmıştır. İlk bölümde Afrika Birliği nezdinde insan ve halkların haklarını geliştirmek ve onların Afrika’da korunmasını sağlamak için Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu kurulmuştur. Sözleşmenin 45. maddesinden itibaren komisyonun görevleri ve çalışma usulü detaylandırılmaktadır. Buna göre Komisyonun temel misyonu Sözleşmenin öncülüğünde insan haklarının kıtada korunmasını sağlamaktır⁷.

2006 yılında faaliyete geçen Afrika İnsan Hakları Mahkemesi, 1987’den bu yana insan hakları üzerinde kıtasal denetim uygulayan Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu’nu tamamlamaktadır⁸. Nitekim

5 Heyns, s. 155.

6 “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması (Afrika Anlaşması)”, <https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>, E.T. 23.01.2024.

7 “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması (Afrika Anlaşması)”.

8 Makau Mutua, “The African Human Rights Court: A Two-Legged Stool?”, Human Rights Quarterly, C. XXI, S. 2, 1999, s. 342-343; Neslihan Özeler, “Afrika İnsan ve

Afrika Birliği'ne üye devletlerin iç işlerine karışmama ilkesine olan bağlılıklarıyla ilişkili olarak Afrika Komisyonu, Afrika Mahkemesine giden önemli bir merciidir. “Görüşler”, “gözlemler” veya “tavsiyeler”den meydana gelen Afrika Komisyonu’nun faaliyetleri kapsamında Sözleşmenin ihlal edilip edilmediği ve taraf devletin ihlalleri nasıl gidermesi gerektiği ileri sürülebilmektedir. Ancak, Komisyon’un kararları çoğunlukla “tavsiye” niteliğinde değerlendirilir⁹.

Protokolün yirmi yedinci maddesinde Mahkemeye ilişkin olarak, “Mahkeme, bir insan veya halkların hakkının ihlal edildiğini tespit ederse, adil tazminat veya telafi ödemesi de dahil olmak üzere ihlali gidermek için uygun emirler verir. Aşırı ciddi, acil durumlarda ve kişilere telafisi mümkün olmayan zararların önlenmesi gerektiğinde Mahkeme gerekli gördüğü geçici tedbirleri alacaktır.” ifadeleri yer almaktadır¹⁰. Mahkeme, Şart, Mahkeme Protokolü ve ilgili Devletler tarafından onaylanan diğer ilgili insan hakları araçlarının yorumlanması ve uygulanmasıyla ilgili olarak kendisine sunulan tüm davalar ve uyuşmazlıklar üzerinde yargı yetkisine sahiptir¹¹. Nitekim çalışmada detaylandırılan Ogiek kararı, çeşitli organizasyonların yardımıyla Ogiek halkının 2009’da Kenya’ya karşı Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu’na şikayette bulunması üzerine Komisyonun 2012’de davayı Mahkeme’ye devretmesiyle alınmıştır.

B. Yerli Halk Kavramının Tanım Problemi

Yerli halk kavramı; tanımla örtüşen grupların hukuk önünde kolektif ve bazı bireysel haklara sahip olabilmeleri için tanımlanmalıdır. Çalışma kavramın tanımlanamaması halinde hakkın süjesi olan grupların, bireylerin bazı insan haklarının ihlal edilmesine neden olabileceğini savunmaktadır. Bu nedenle çalışmada toprak talepleri incelenen Maasai, Ogiek ve Endorois halklarının da içerisinde bulunduğu yerli halk kavramı burada detaylandırılmaktadır.

José R. Martínez Cobo’nun (1972) Yerli Halklara Karşı Ayrımcılık Sorunu Üzerine adlı çalışmasına göre yerli halk kavramı şu çerçeveye yerleştirilebilir.

Halkların Hakları Sözleşmesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Karşılaştırılması”, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, S. 2, 2017, s. 58.

9 Dan **Juma**, “Provisional Measures under the African Human Rights System: The African Court’s Order against Libya”. Wis. Int’l LJ, C. XI, S. 2, 2012, s. 350.

10 “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması (Afrika Anlaşması)”

11 Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi resmi sitesi için bkz. <https://www.african-court.org/wpafc/faqs/#1587242684450-02d77748-52d0>, E.T. 20.01.2025.

“Yerli halklar, farklı bir kültür veya etnik kökene sahip kişilerin dünyanın diğer bölgelerinden gelip onları yendiği ve fetih, yerleşim veya diğer yollarla onları egemen olmayan veya sömürgeci bir duruma düşürdüğü bir zamanda, bir ülkenin mevcut topraklarında tamamen veya kısmen yaşayan halkların mevcut torunlarından oluşur; bugün, şu anda bir parçası oldukları ülkenin kurumlarından çok, kendi özel sosyal, ekonomik ve kültürel gelenek ve göreneklerine uygun olarak, esas olarak nüfusun diğer baskın kesimlerinin ulusal, sosyal ve kültürel özelliklerini bünyesinde barındıran bir Devlet yapısı altında yaşarlar¹². ”

Bu tanımdan anlaşılacağı üzere yerli bir halk şu anda toplumun baskın olmayan kesiminde bulunmakta ve atalarının topraklarını ve etnik kimliklerini, kendi kültürel kalıplarını, sosyal kurumlarını ve hukuk sistemlerini varoluşlarının temeli olarak korumayı, geliştirmeyi ve gelecek nesillere aktarmayı hedeflemektedirler

Tanımda bulunan tarihsel süreklilik, aşağıdaki faktörlerden bir veya daha fazlasının günümüze kadar devam etmesi anlamına gelmektedir.

- Ataların topraklarının veya en azından bir kısmının işgali,
- Bu toprakların “önceki¹³” sakinleriyle ortak atadan gelme,
- Genel olarak kültür veya belirli tezahürler (din, kabile sistemi altında yaşama, yerli bir topluluğa üyelik, giyim, geçim araçları, yaşam tarzı vb.)
- Dil (tek dil olarak, ana dil olarak, evde veya ailede alışılmış iletişim aracı olarak veya ana, tercih edilen, alışılmış, genel veya normal dil olarak kullanılıp kullanılmadığı),

12 José R. Martínez **Cobo**, “Study Of The Problem Of Discrimination Against Indigenous Populations”, BM Dijital Kütüphanesi, (Haziran 1972), s. 10, E.T. 17.01.2025.

13 **Cobo**, s. 11. Cobo burada “asıl sakinler” ifadesine yer verse de tarih boyunca insanlar, kabileler, topluluklar hareket halindedirler. Bu nedenle bütüncül çerçeveden değerlendirildiğinde belirli bir toprağın asıl sahibi veya orijinal sahibi ifadesinden ziyade önceki sahibi ifadesi daha yerinde görülmektedir. Nitekim kendisi de aynı çalışmada “Bu çalışma, bir ülkenin veya bölgenin orijinal sakinlerinin kimler olabileceğini belirleme sorusuyla ilgilenmemektedir. Ayrıca, dünyada insanlığın gerçek bir kavşak noktası olarak kabul edilebilecek alanlar vardır; ancak, bu alanlardaki bazı ülkeler artık belirli grupları ülkenin yerli nüfusu olarak kabul etmektedir. Muhtemelen dünyada tamamen “rahatsız” edilmemiş bir nüfusa sahip hiçbir bölge yoktur; çoğu ülkede en azından mevcut sakinlerin önemli bir bölümü, bir zamanlar dünyanın diğer bölgelerinden oraya gelen insanların torunlarıdır.” diyerek bu fikri doğrulamaktadır.

- Ülkenin belirli bölgelerinde veya dünyanın belirli bölgelerinde ikamet etmek¹⁴,

2007 yılında Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Bildirgesi'nin kabul edilmesiyle ise yerli halkların ve sorunlarının Birleşmiş Milletler sisteminde görünürlük kazandığı söylenebilmektedir¹⁵. Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Bildirgesi'nin 33. Maddesi, bir tanımdan ziyade yerli halkların kendi kimliklerini yerli olarak kendilerinin tanımlaması gerektiği vurgulanmıştır. Bu maddeye göre;

1. Yerli halklar, kendi gelenek ve göreneklerine göre kendi kimliklerini veya üyeliklerini belirleme hakkına sahiptir. Bu, yerli bireylerin yaşadıkları Devletlerin vatandaşlığını alma hakkını engellemez.

2. Yerli halklar, kendi uygulamalarına göre kurumlarının yapılarını belirleme ve üyeliklerini seçme hakkına sahiptir¹⁶.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organization, ILO) Yerli ve Kabile Halkları Sözleşmesinde (veya 169 No'lu Sözleşmesi) ise bir grubun yerli halk kapsamında değerlendirilebilmesi için öz tanımlamanın altı çizilmektedir¹⁷.

Afrika insan hakları sistemi için yerli halklar adına Afrika Komisyonu tarafından Afrika'daki Yerli Halklar/Toplulukların Durumu Çalışma Grubu'nun 2003 yılında kurulması önemli bir gelişmedir. Yerli Halklar/Topluluklar Çalışma Grubu'na göre yerli halkları diğer gruplardan ayıran belirleyici özellikler:

- Kendini tanımlama ve diğer gruplar tarafından ayrı olarak tanınma,
- Belirli bir bölgenin işgali ve kullanımı,
- Dil, sosyal örgütlenme, din ve manevi değerler, üretim biçimleri, yasalar ve kurumlar gibi alanlarda kültürel farklılığın bilinçli bir şekilde sürdürülmesi,

14 Cobo, s. 11.

15 "State Of The World's Indigenous Peoples", <https://www.refworld.org/reference/themreport/unpfi/2010/en/71711>, E.T. 17.01.2025.

16 "United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples", https://www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/DRIPS_en.pdf, E.T. 17.01.2025.

17 "Indigenous And Tribal Peoples' Rights in Practice: A Guide To ILO Convention No. 169", <https://www.ilo.org/publications/indigenous-and-tribal-peoples-rights-practice-guide-ilo-convention-no-169>, E.T. 17.01.2025.

• Boyun eğdirme, farklılaştırma, mülksüzleştirme, dışlama veya ayrımcılık deneyimi yaşama şeklindedir¹⁸.

Tüm bu kriterlerden sonra dünya çapında 370 milyondan fazla insanı ve yaklaşık 90 ülkeyi ilgilendiren¹⁹ kavramın evrensel bir tanımından ziyade ilgili ülke ve insanlar bağlamında incelenmesi daha doğru bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Nitekim dünyanın hemen hemen her yerinde, insan haklarının, demokrasinin, iyi yönetimin, sürdürülebilir kalkınmanın ve çevre korumanın teşvikinin ayrılmaz bir unsuru olarak yerli halkların haklarının korunmasının önemi giderek daha fazla kabul görmektedir²⁰.

Kenya, Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Bildirgesi'ni veya Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 169 No'lu Sözleşmesini kabul etmemiştir. Ancak Afrika Mahkemesi Ogiek kararını alırken bu belgeleri dikkate almıştır. Örneğin; Kararın 105. Paragrafında Mahkemenin, Yerli Nüfuslar/Topluluklar Çalışma Grubunun yerli nüfusları tanımlamak için belirlediği kriterleri benimsediği belirtilmiştir. Mahkeme ayrıca Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun eski Başkanı Erica-Irene Daes tarafından açıklanan kriterleri de göz önünde bulundurmıştır. Bu kriterler;

• Belirli bir bölgenin işgali ve kullanımıyla ilgili olarak daha önce orada olmak;

• Dil, sosyal örgütlenme, din ve manevi değerler, üretim biçimleri, yasalar ve kurumlar gibi yönleri içerebilen kültürel farklılığın gönüllü olarak devam ettirilmesi;

• Kendini tanımlama ve diğer gruplar veya Devlet yetkilileri tarafından ayrı bir topluluk olduklarının tanınması;

• Ve bu koşullar devam etsin veya etmesin, boyun eğdirme, marjinalleştirme, mülksüzleştirme, dışlama veya ayrımcılık deneyimi yaşamak²¹.

Sonuç olarak Ogiek kararında Mahkeme, yerli halk kavramının uluslararası insan hakları belgelerinde kabul edilmiş ortak bir tanımı olmasa

18 “Report Of the African Commission’s Working Group Of Experts On Indigenous Populations/Communities”, https://www.iwgia.org/images/publications/African_Commission_book.pdf, E.T. 08.08.2024.

19 “State Of The World’s Indigenous Peoples”.

20 “Indigenous Peoples’ Rights To Lands, Territories And Resources”, <https://www.charapa.dk/wp-content/uploads/IndigenousPeoplesRightsLandTerritoriesResources2.pdf>, E.T. 17.01.2025.

21 “Concerning the Rights of Indigenous People: Working Paper by the Chairperson-Rapporteur, Mrs. Erica-Irene Daes, on the Concept of “Indigenous People”, <https://digitallibrary.un.org/record/236429?v=pdf>, E.T. 20.08.2024.

da Ogiek halkını yerli bir halk olarak kabul etmiştir. Endorois kararında ise Afrika Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun eski Başkanı Daes'in kriterlerini kabul etmiştir. Ek olarak öz kimlik ilkesinin ve insanlar, kültürleri ve toprakları arasındaki bağın en önemli özellikler olduğunu vurgulamıştır²².

C. Afrika'da Yerli Halkların Toprak Hakları

Yerli halkların toprak hakları, yalnızca yaşadıkları topraktan ibaret olan haklar değildir. Toprak hakları, yerli halkların hayatlarını sürdürebilmeleri için gereken yer üstü ve altı kaynaklara ek olarak kimliklerini meydana getiren kültürel ve dini ritüelleriyle yakından ilişkili ve self determinasyon haklarıyla iç içedir. İlk bakışta Ogiek ve Endorois halklarının toprak talepleri ekonomik varlıklarını korumak, hanehalkı ekonomilerini sürdürebilmek anlamına geliyor gibi görünse de bunların ötesinde inançlarını ve kültürlerini yaşatan ritüellerle yakından ilişkilidir. Neticede ise bu halkları halk yapan kriterlerin sürdürülebilmesi, halkların biricikliğinin devam edebilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde Endorois ve Ogiek halklarının toprak taleplerinin hukuki dayanağı olarak toprak hakları incelenecektir²³.

Yerli halkların toprak haklarına saygı gösterilmesini ve korunmasını talep eden Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 169 No'lu Sözleşmesine göre yerli ve kabile halklarının toprak mülkiyeti hakları devlet tarafından tanın-

22 Ricarda **Rösch**, "Indigenusness And Peoples' Rights in The African Human Rights System: Situating The Ogiek Judgement Of The African Court On Human And Peoples' Rights", *Verfassung Und Recht in Übersee/Law And Politics In Africa| Asia| Latin America*, C. L, S. 3, 2017, s. 248.

23 Bu noktada Afrika'nın çoğunun kayıt dışı topluluk arazisi olduğunu belirtmek gerekir. Topluluk arazisi (community land), topluluk temelli rejimler altında edinilen, sahip olunan ve devredilen araziler anlamına gelir. Afrika'da bu, geleneksel mülkiyet olarak düşünülebilir. Kurucu normlar, bir köy, klan veya kabile topluluğu tarafından uzun süredir uygulanan uygulamalardan kaynaklanır. Bu sistemin, 21. yüzyıla kadar varlığını sürdürmesinin nedeni arka arkaya gelen mülkiyet sistemleri tarafından zorla ortadan kaldırılmaması ve topluluk temelli karakteridir. Her nesil uygun gördüğü şekilde normların kolayca uyarlanmasına izin vererek sistemin küçük değişiklikler ile devam etmesine izin vermektedir. Kenya, geleneksel mülkiyetin yalnızca hükümet veya kamu arazilerinde işgal ve kullanım hakları değil, yasal mülkiyet hakları ürettiğini kabul eden en son Afrika devleti olması açısından özeldir. Kenya'da geleneksel normlara dayanarak toprakları elinde tutan, kullanan, toprakları henüz tapusuz olan topluluklara ilişkin Topluluk Toprakları Yasasını (2016) incelemek için bkz. Liz Alden **Wily**, "The Community Land Act in Kenya Opportunities and Challenges for Communities", *Land*, S. 1, (Ocak 2018), E.T. 21.01.2025.

malı ve korunmalıdır. Sözleşmenin 16. maddesi, ilgili halkların işgal ettikleri topraklardan çıkarılamayacağını belirtmektedir. Ayrıca aynı maddeye göre

“... halkların yeniden yerleştirilmesinin istisnai bir önlem olarak gerekli görüldüğü durumlarda, yeniden yerleştirme yalnızca onların özgür ve bilgilendirilmiş rızalarıyla gerçekleşir... Bu halklar, mümkün olduğu takdirde, yeniden yerleşime neden olan sebepler ortadan kalktığı anda, geleneksel topraklarına geri dönme hakkına sahip olacaklardır... Bu şekilde yer değiştiren kişilere, meydana gelen her türlü kayıp veya yaralanma için tam tazminat ödenir.”

ifadelerine yer verilmektedir. 169 No’lu Sözleşme onaylayan Devletler için bağlayıcı olsa da Kenya Sözleşmeye taraf değildir²⁴. Nitekim fark edildiği gibi Afrika Anlaşması sıralanan önemli uluslararası hukuk metinleri arasında sayılmamıştır. Çünkü anlaşmada bireysel veya kolektif olarak toprak hakkı belirtilmemiştir. Afrika insan haklar sisteminde, toprak hakkı üç başlıkta incelenebilir. Bunlar; mülkiyet hakkı (Madde 14), dini uygulamaya/yaşama hakkı (Madde 8) ve kültür hakkı (Madde 17)²⁵.

Endorois davasında davacıların toprak talebi, özellikle halkın dinlerini özgürce uygulama haklarının Kenya’nın Endorois’leri topraklarından tahliye etme ve Bogoria Gölü ve çevresindeki diğer dini alanlara erişimlerini engellemesiyle ihlal edildiği iddiası şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Davacılar dini ritüellerini (sünnet, evlilik ritüelleri, kabul töreni, Endorois halkı için en önemlisi olan yıllık tören gibi) gerçekleştiremediklerini ve halkın Bogoria Gölü ile yakından ilişkili olan duaları ve törenleri uygulamadıklarını iddia etmişlerdir. Ayrıca yaşayan ve ölmüş tüm halk için “manevi evleri” olarak tanımladıkları Bogoria Gölü’nü özgürce ziyaret edemediklerini belirtmişlerdir. Kenya ise bu alanlardan bir kısmının özellikle Kenya’nın komşu devletlerinin halkları tarafından dini ritüel alanı olarak kullanılan ormanlara erişimlerinin hala devam ettiğini iddia ederek

24 Kıtadan sadece Orta Afrika Cumhuriyeti Sözleşmeye taraftır. Chris **Swartz**, “After 30 Years, Only 23 Countries Have Ratified Indigenous And Tribal Peoples Convention ILO 169.”, Cultural Survival, <https://www.culturalsurvival.org/news/after-30-years-only-23-countries-have-ratified-indigenous-and-tribal-peoples-convention-ilo>, E.T. 19.01.2025.

25 **Rösch**, s. 251; Buket **Altınçelep**, “Indigenous People and Human Security: The Case Of Ogiek Community in Kenya”, Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi, S. 2, (2023), s. 87, E.T. 29.04.2025.

kendini ve uygulamayı savunmuştur. Ancak Endorois kararında Komisyon, yerli halkın dini alanlara erişim hakkının ihlal edildiğini tespit ederek dini uygulama/yaşama hakkının ihlalinin meydana geldiğini saptamıştır²⁶.

Ogiek davasında ise Afrika Mahkemesi, dini mekanlara erişimin engellenmesinin 8. maddenin ihlalini oluşturduğunu tespit ederek Afrika Komisyonu'nun içtihadını izlemiştir. Mahkeme, "Dinin uygulanması ve yaşanmasının genellikle toprak ve çevre ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu" vurgulamıştır²⁷.

Ayrıca Kararda, Ogieklerin mülkiyet ve geleneksel arazi kullanım hakkından bahsedilerek, mülkiyet hakkının kolektif olabileceği belirtilmiştir. Mahkeme, yerli halkların atalarının topraklarına ilişkin haklarına ilişkin Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 2007'de kabul ettiği Yerli Halkların Haklarına İlişkin Bildirge'nin 26. maddesine atıfta bulunarak paragraf 122, 123 ve 124'de;

"Yerli halklar, geleneksel olarak sahip oldukları, işgal ettikleri veya başka şekilde kullandıkları veya edindikleri topraklar, bölgeler ve kaynaklar üzerinde hak sahibidir.

Yerli halklar, geleneksel mülkiyet veya diğer geleneksel işgal veya kullanım nedeniyle sahip oldukları topraklara, bölgelere ve kaynaklara ve başka şekilde edindikleri topraklara, bölgelere ve kaynaklara sahip olma, bunları kullanma, geliştirme ve kontrol etme hakkına sahiptir.

Devletler, bu topraklara, bölgelere ve kaynaklara yasal tanıma ve koruma sağlayacaktır. Bu tanıma, yerli halkların geleneklerine, göreneklerine ve toprak kullanım sistemlerine gereken saygı gösterilerek yürütülecektir."

ifadelerine yer vermiştir²⁸.

Afrika Komisyonu yerli halkların toprağa ilişkin haklarının kolektif değerlendirilebileceğini Afrika Anlaşmasının 14. maddesine (mülkiyet

26 "27st Activity Report of The African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR) Submitted in Accordance With Article 54 Of The African Charter on Human and Peoples' Rights", (s. 116) https://archives.au.int/bitstream/handle/123456789/5354/27th%20Activity%20Report_E.pdf?sequence=1&isAllowed=y, E.T. 20.01.2025.

27 AİHHM, 006/2012, 2019, <https://www.african-court.org/cpmt/details-case/0062012>, E.T. 08.08.2024.

28 AİHHM, 006/2012, 2019, <https://www.african-court.org/cpmt/details-case/0062012>, E.T. 08.08.2024.

haklı) dayandırarak açıklamıştır. 14. maddeye göre hakkın yalnızca topluluğun genel çıkarları ve kamulaştırma söz konusu olduğunda sınırlandırılabilmesi mümkündür²⁹.

II. OGİEK VE ENDOROİS YERLİ HALKLARININ TOPRAK TALEPLERİ VE AFRİKA İNSAN HAKLARI SİSTEMİNİN TUTUMUNUN İNCELENMESİ

Kenya’da yerli halk statüsü tartışmalı olmakla birlikte dinsel, dilsel ve ırksal bağlamda çok sayıda farklılaşmış grup vardır.

Tablo 1. Kenya’da Yaşayan Başlıca Etno-dilsel Azınlıklar

Bantu Dillerini Konuşan Halklar	Nilotik Dillerini Konuşan Halklar	Kuşitik Dillerini Konuşan Halklar
Batı Bantu Halkları 1. Abaluyia (Bakhayo, Banyala, Banyore, Bukusu, Idakho, Isukha, Kabras, Kisa, Marachi, Maragoli, Marama, Samia, Tachoni, Tiriki, Wanga) 2. Abagusii, 3. Abakuria	Ova Nilotları Elmololo, Dorobo, Ilchamus, Maasai, Sakweri, Samburu, Teso, Turkana	Boni, Borana, Burji, Dushnek, Gabbra, Munyoyaya, Oromo, Rendile, Sakuye, Somali, Waata
Merkezi Bantu Aembu, Agikuyu, Akamba, Ambeere, Ameru (Achuka, Aigembe, Aiment, Amuthambi, Amwimbi, Atharaka, Atigania)	Yayla Nilotları Elgeyo, Elkony, Kipsigis, Lembus, Mandi, Marakwet, Nandi, Ogik, Pokot, Sabaots, Sengwer, Terek, Torgen	
Kıyı (Doğu) Bantu Adawida; Amalita; Ataita; Ataveta; Kenda (Chonyi, Digo, Duruma, Giriama, Jibana, Kambe, Kauma, Rabai, Ribe); Miji; Pokomo; Segeju;	Nehir-Göl Nilotları Luo, Nubians	

29 “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması (Afrika Anlaşması)”.

Waswahili (Amu, Bajun, Fundi, Mvita, Ozi, Pate, Shela, Siyu, Vumba);		
--	--	--

Tablo 1 Kenya’da yaşayan başlıca etno-dilsel azınlıkları göstermektedir³⁰. Bu azınlıklardan Ogiekler, Maasailer, Turkanalar yerel halklar olarak kabul edilmektedir³¹. Kenya’da toprak talepleri Afrika insan hakları sistemine taşınan yerli halklar Ogiekler ve Endoroislerdir. Afrika insan hakları sisteminin ana aktörleri olan Afrika Komisyonu veya Mahkemesine taşınan hukuki bir süreçleri olmadığı için Maasai yerli halkının toprak talepleri çalışma kapsamına alınmamıştır³².

A. Ogiek Yerli Halkı ve Toprak Talepleri

Ogiekler, Kenya’da Doğu Mau Ormanı başta olmak üzere (yaklaşık 6,000 kişi) sayıları 20,000’i bulan ülkedeki en kalabalık yerli halklardan biridir. Mau Ormanının arıcıları ve koruyucuları veya tüm bitkilerin ve vahşi hayvanların bakıcısı olarak tanımlanan Ogiekler günümüzde hayvancılık ve tarım ile geçimini sağlamaktadırlar³³. Ogieklerin atalarının toprakları olarak kabul ettiği 250.000 hektardan fazla olan Mau Ormanı Kenya’nın tatlı su arzının %40’ından fazlasını içinde barındırır³⁴. Mau Ormanı’nın bu kapasitesi, Ogiek kararında çevre hakları ve sürdürülebilir kalkınma ilkesine olan vurguya neden olmuştur.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi, 23 Haziran 2023 tarihinde Ogiek halkının Mau Ormanı’ndaki anayurtlarından zorla tahliye

30 Maurice Odhiambo **Makoloo**/Ghai **Yash**, “Kenya: Minorities, indigenous peoples and ethnic diversity”, London: Minority Rights Group International, (2005), E.T. 10.01.2025.

31 **Makoloo/Yash**, s. 10.

32 1911 yılında İngiliz sömürge yetkilileri ve bazı Maasai liderleri arasında yapılan anlaşma neticesinde kuzeye yerleştirilen Maasailer silah zoruyla Laikipia’dan gönületsilmiştir bir Güney Maasai kantonuna taşınmıştır. Bu anlaşmadan memnun olmayan Maasailerden bazıları Kenya Yüksek Mahkemesi’nde dava açmaya karar vermişlerdir. Davalılar, zorla taşınmanın sonucunda Maasailere hem fiziksel hem de ekonomik kayıp verdirerek komplo kurdukları iddiasıyla suçlanmıştır. Kenya Yüksek Mahkeme hakimi, davayı teknik ayrıntılar nedeniyle reddederek sömürge Hükûmeti lehine karar vermiştir. Albert Kwokwo **Barume**, Land Rights Of Indigenous Peoples in Africa, IWGIA, Copenhagen 2010, s. 90.

33 Diana Achieng **Ochien’g**, The Rights to Land of Indigenous Peoples’ in Kenya: A Case Study of The Ogiek Community and The Conflict Of Articles Portrayed in The Constitution of Kenya, Doktora Tezi, Strathmore University Law School, 2017, s. 7.

34 **Barume**, 2005, s. 366.

edilmesiyle ilgili Kenya Hükûmetine yönelik tazminat kararı almıştır. Bu karar, Afrika bölgesel yargı organı tarafından yerli halklar için verilen ilk tazminat kararı olduğu ve yerli bir halkın lehine sonuçlandığı için önemlidir. Çalışmanın Afrika insan hakları sisteminde yerli halkların toprak taleplerine ilişkin tutum değişikliğine gidip gitmediği, gittiyse Ogiek halkı için 2023 yılında alınan tazminat kararına gelen süreçte etkili olan koşullar bu başlık altında incelenmektedir.

1. Ogiek Halkının Toprak Talebine İlişkin Davanın Arka Planı

1990'ların başlarında Kenya Hükûmeti, Ogieklerin anayurtları olarak kabul ettiği topraklarda (Mau Ormanı ve çevresinde) Ogiek halkından olmayan vatandaşlara arazi tahsis ederek Ogiek yerli halkının bazı üyelerini zorla tahliye etti. Ogiekler, Kenya Hükûmetinin bu eylemlerinin hak ihlallerine neden olduğunu öne sürerek 25 Haziran 1997'de, ilgili Hükûmet temsilcilerine karşı dava açtı. *Mahkemenin kararı ve gerekçesi*; 25 Ekim 1997'de Yüksek Mahkeme, dava görülüp karara bağlanana kadar tartışmalı arazilerin daha fazla tahsis edilmemesine karar vermiştir. Mahkemenin bu kararından sonra, dava ertelenmeye devam etmiş ve başka bir duruşma yapılmamıştır³⁵.

2008 yılında Kenya Başbakanı, Mau sorununu incelemek üzere "Mau Orman Kompleksinin Korunması Görev Gücü" (Mau Görev Gücü) adında bir birim kurdu. Bu birim 2009 yılında tüm yerleşimcilerin Mau kompleksinden mümkün olan en kısa sürede tahliye edilmesini öneren raporu yayınladı. Tahliye kararı içeren raporu, Kenya Parlamentosu da kabul etti. Kenya Hükûmeti tarafından Ogiek halkına tahliye bildiriminin Hükûmet Arazi Yasası'nın 4 Bölümü uyarınca ormanın hükûmet arazisinin bir parçası olduğu gerekçesiyle verildiği görülmektedir. Ogiek halkı, Hükûmetin tahliye kararının Mau Ormanı'nın Ogieklerin hayatta kalması için önemini hesaba katmadan verdiğini iddia etmiştir. Bu nedenle Ogieklere göre, 2009 yılında Kenya'nın anayurtlarını terk etmeleri için 30 gün süre veren tahliye bildirimi bu tarihi adaletsizliğin devamı olarak değerlendirilmelidir³⁶.

35 Barume, 2010, s. 92.

36 Lucy Claridge, "Litigation As A Tool For Community Empowerment: The Case Of Kenya's Ogiek", Erasmus L. Rev., C. XI, S. 1, 2018, s. 58.

2. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin Ogiek Tazminat Kararı

Ogiek halkı tahliye kararına ilişkin iç hukuk yollarını tükettikten sonra Uluslararası Azınlık Hakları Grubu (the Minority Rights Group), Ogiek Halklarının Kalkınma Programı (Ogiek Peoples' Development Programme) ve Azınlık Hakları Kalkınma Merkezi'nin (Centre for Minority Rights Development) yardımıyla, 14 Kasım 2009'da Kenya'ya karşı Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu'na şikayette bulunmuştur. Şikayette, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi'nin 1, 2, 4, 8, 14, 17(2) ve (3), 21 ve 22 maddelerinin ihlal edildiği iddia edilmiştir. Kenya ise kararın Yükümlülükler Bölümü (Judgments- Merits) Paragraf 46'da başvurunun kabul edilemez olduğunu ve barışçıl, kalıcı bir çözüm için anlaşma yoluna gidilerek başvurunun reddedilmesini talep etmiştir³⁷.

Sonuçta Afrika Komisyonu, 23 Kasım 2009'da Kenya'dan tahliye emrinin uygulanmasını askıya almasını talep eden Geçici Tedbirler Emri yayınlamıştır. 12 Temmuz 2012'de Afrika Komisyonu, Kenya'nın Ogiek davası olarak bilinen davaya yanıt vermemesi nedeniyle, kurucu Protokolün 5(1)(a) maddesi uyarınca davayı Afrika Mahkemesi'ne havale etmiştir. Mahkeme, tarafların iddialarını esasa ilişkin olarak inceledikten sonra, yargılamanın İncelemesi Bölümü (Judgments- Review) Paragraf 1'de, 26 Mayıs 2017'de oybirliğiyle Kenya'nın Afrika Sözleşmesi'nin 1, 2, 8, 14, 17(2) ve (3), 21 ve 22. maddelerini ihlal ettiğine karar verdiğini belirtmiştir. Ayrıca kararın Yükümlülükler Bölümü Paragraf 122 ve 123'de (Judgments- Merits) Ogiek halkının yerli bir halk olduğunu ve mülkiyet ve geleneksel arazi kullanım hakkını kabul edilerek mülkiyet hakkının kolektif olabileceğini onaylamıştır³⁸. Sonuçta Mahkeme, Afrika Şartı'nın yukarıda ifade edilen yedi maddesinin ihlaline karar vermiştir. Ancak Mahkemenin kararına rağmen beş yıl sonra dahi Kenya, Ogiek halkının haklarını korumaya yönelik adım atmakta isteksiz davranmıştır³⁹.

23 Haziran 2022 tarihinde Mahkeme, Ogiek halkına yönelik süregiden ihlalleri sona erdirmek için alınacak önlemleri açıklayan bir tazminat ka-

37 AİHHM, 006/2012, 2019, <https://www.african-court.org/cpmt/details-case/0062012>, E.T. 08.08.2024.

38 AİHHM, 006/2012, 2019, <https://www.african-court.org/cpmt/details-case/0062012>, E.T. 08.08.2024.

39 "Defending Our Future: Overcoming the Challenges of Returning the Ogiek Home, Katiba Institute & Ogiek Peoples Development Programme", katibainstitute.org/wp-content/uploads/2020/07/Ogiek-Katiba-Book-Defending-our-future.pdf, E.T. 10.01.2025.

rarı almıştır. Karar, Mahkemenin yerli halkların yanında net bir duruş sergilemesi ve yerli halklara atalarından kalan toprakların “koruma” amacıyla iade edilmesi açısından önemlidir⁴⁰.

Ancak Kararın eleştirildiği bazı noktalar vardır. Örneğin; Mahkeme Kenya’ya Ogieklere atalarından kalan toprakların iade edilmesi hakkında hukuki ve idari adımlar atmasını emretse de çözüm için atılabilecek adımların (mevzuatın veya idari reformun) netleştirilmediği fark edilmektedir. Ayrıca Ogiek halkının maruz kaldığı manevi ve maddi zararlar için verdiği maddi tazminatın hangi kıstaslara göre verildiği belirtilmemiştir. Ayrıca ata topraklarından Ogieklerin zorla tahliye edilmesi gibi adaletsizliklerin neden olduğu manevi zararların nasıl nicelleştirileceği de muğlaktır⁴¹.

Mahkemenin kuruluşundan itibaren yerli halkların haklarından yana tavır sergilediği ilk davanın Ogiek davası olması, kıtada benzer koşullar altında bulunan ve yerli halk kriterleri ile uyum sağlayan diğer topluluklar için Mahkemenin şikayet mercii olarak konumunu güçlendirmektedir. Özellikle Güneybatı Mau’daki Tinet Ormanı’nda yaşayan Ogiek halkının 1999 yılında açtığı dava ve 2000 yılında Nairobi Yüksek Mahkemesi tarafından verilen tüm taleplerin reddine ilişkin Karar düşünüldüğünde, 23 yıl sonra Afrika Mahkemesinin aldığı bu Karar Afrika insan hakları sistemi için önemini yeniden ortaya çıkarmaktadır⁴².

40 Lucy **Claridge**/Daniel **Kobei**, “Protected Areas, Indigenous Rights And Land Restitution: The Ogiek Judgment Of The African Court Of Human And Peoples’ Rights And Community Land Protection in Kenya”, *Oryx*, C. LVII, S. 3, 2023, s. 313.

41 Nelson Balye **Mbu**/Fabrice Tambe **Endoh**, “A Commentary On The African Court On Human And Peoples’ Rights’ Remedial Approach in Its Ruling On Reparations in African Commission On Human And Peoples’ Rights V Kenya”, *African Human Rights Yearbook*, 2023.

42 Tinetli Ogieklerin açtığı dava, Tinet Ormanı’nda ikamet eden 5.000 Ogiek yerli halkının 1990’lı yılların başından itibaren tahliye edilme girişimlerine ilişkindir. Ogiek halkının temel argümanı atalarının toprağı olan Tinet Ormanı’nın çoğunlukla yiyecek topladıkları, avcılık ve arıcılık yaptıkları hem ekonomik hem de ruhsal hayatları için hayati önemde olan bölgeyi temsil ettiğidir. Bu nedenle Hükûmet tarafından Tinet Ormanı’ndan tahliye edilmeleri, ayrımcılığa uğramama ve Kenya’nın herhangi bir yerinde ikamet edebilme haklarına ek olarak yaşama haklarını da ihlal etmektedir. Ancak 2023 yılında verilen karardan farklı olarak 2000 yılında Mahkeme, “Kenya Dağı’na tırmanmak için ona sahip olmanız gerektiği; Hint Okyanusu’nun karasularımızda balık tutmak için Hint Okyanusu’nda yaşamanız ve ona sahip olmanız gerektiği; Kakamega’nın ağlayan taşından su içmek için o taşla sahip olmanız ... gerektiği anlamına gelir. Bir bölgede avcılık ve toplayıcılık yapmak bu toprakların yasal mülkiyet hakkına otomatik olarak sahip olmak için tek başına yeterli olsaydı, iklim değişimine göre göçebelik yapan, her yerde sığırları otlatan kişiler, sığırlarını otlattıkları her toprağın her santiminin mülkiyetini talep etmiş olurlardı. ...” ifadelerini

B. Endorois Yerli Halkı ve Toprak Talepleri

Endoroisler, Baringo Bölgesi'nin Marigat (Baringo Güney Bölgesi), Mogotio alt bölgelerinde ve Rift Vadisi'ndeki Nakuru ve Laikipia Bölgelerinde, Bogoria Gölü ve Mochongoi Ol-Arabel ve Marmanet Ormanı çevresinde hayvancılık yaparak yaşayan yerli bir halktır. Fark edildiği gibi dağınık bir yaşam alanına sahip olan bu halkın nüfusuna ilişkin net bir veri yoktur. Ancak 2019 nüfus sayımına göre sayıları 45.000'den fazladır⁴³. Endorois yerli halkının toprak taleplerini ortaya çıkaran süreç Ogiekler ile benzer biçimde zorla tahliye edilmeleriyle başlamıştır.

Endorois halkı için Mochongoi Ormanı ve Bogoria Gölü çevresi kültür ve inançları için çok önemlidir. Kenya'nın bağımsız bir devlet olmasından sonra Endorois toprakları, Kenya Anayasası'nın 115. Maddesi uyarınca İlçe Meclisleri idaresine bırakılmıştır. Ancak 1973 yılında Endorois halkının yaşadığı ve otlak alanlarının büyük bir kısmını içeren Mochongoi Ormanı'nın eyalet ormanı ve Rift Vadisi'ndeki Bogoria Gölü ve çevresinin Hannington Gölü Oyun Rezerv⁴⁴ alanı ilan edilmesi ile yaklaşık 400 Endorois ailesi tahliye edilmiştir⁴⁵.

Kenya Hükûmeti tarafından zorla uygulanan tahliye; bu yerli halkın toprak üzerindeki kolektif mülkiyetinin reddedilmesi, dini ve kültürel hayatları için önemli olan alanlara erişimlerinin engellenmesine ve hayatlarını idame ettirmek için önemli olan doğal kaynaklara serbest erişimlerinin kısıtlanmasına neden olmuştur.

kullanarak arazi mülkiyetinin arazi kullanımından farklı olduğunu belirtmiştir. Mahkeme burada açık bir şekilde göçebe yaşam tarzının ilgili topraklar üzerinde yasal haklara sahip olunacağı fikrinin geliştirilemeyeceğinin altını çizmiştir. Detaylar için bkz. "Kenya - Ogiek People v. District Commissioner Case No. 238/1999 (2000.03.23) (Indigenous Rights to Tinet Forest)", <https://elaw.org/resource/kenya-ogiek-people-v-district-commissioner-case-no-238-1999-2000-03-23-indigenous-rights-to-tinet-forest> E.T. 20.01.2025.

43 "Endorois in Kenya", <https://minorityrights.org/communities/endorois/>, E.T. 10.01.2025.

44 Oyun rezervi (av rezervi); vahşi hayvanların güvenli bir şekilde yaşadığı veya spor amaçlı kontrollü bir şekilde avlandığı geniş bir arazi alanı anlamına gelmektedir. Kenya'daki oyun rezervlerinin tarihi için bkz. Reuben **Matheka**, "The International Dimension of the Politics of Wildlife Conservation in Kenya, 1958-1968", *Journal of Eastern African Studies*, C. II, S. I, 2008, s. 112-133.

45 Cynthia **Morel**, "Defending Human Rights in Africa: The Case for Minority and Indigenous Rights", *Essex Human Rights Review*, C. I, S. I, 2004, s. 56.

1. Endorois Halkının Toprak Talebine İlişkin Davanın Arka Planı

1997 yılında Endorois Topluluğu'nun yaklaşık 43.000 üyesi adına William Arap Ng'asia ve diğerleri Baringo ve Koibatek İlçe Meclisleri aleyhine dava açmışlardır. Davacıların temel argümanı; Bogoria Gölü Oyun Rezervi'nin çevresindeki arazide göçebe çobanlar olarak ikamet ettikleri ve bulundukları arazinin İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından 1895'ten sonra Endorois Bölgesi olarak adlandırıldığıdır⁴⁶.

Davacılar Yüksek Mahkeme'den özellikle Bogoria Gölü çevresindeki arazinin, Baringo İlçe Meclisi ve Koibatek İlçe Meclisi tarafından Endorois halkına ait olduğunu kabul etmesini talep etmişlerdir. Baringo ve Koibatek İlçe Konseylerinin savunmaları, anlaşmazlık konusu arazilerin bir oyun rezervi olarak resmi gazetede yayınlandığı ve Kenya Anayasası'nın 114 ve 115. maddelerine göre, ilgili bölgelerin İlçe Konseyleri idaresi altında olduğuna dayanmaktadır. Mahkeme Endorois halkını tartışmalı arazilerin geleneksel sakinleri olarak tanınmasına rağmen, davacılar aleyhine karar vererek 19 Nisan 2002'de davayı reddetmiştir⁴⁷.

2. Endorois Halkının Toprak Taleplerinin Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu'na Götürülmesi

2003 yılında, Endorois halkı Kenya Azınlık Hakları ve Kalkınma Merkezi'nin (CEMIRIDE) yardımıyla Afrika İnsan ve Halk Hakları Sözleşmesi'nin 55. Maddesi hükümleri uyarınca davayı Afrika İnsan ve Halk Hakları Komisyonu'na götürmüştür⁴⁸. Endorois halkı temsilcileri Kenya Hükûmeti'nin Afrika İnsan ve Halkları Hakları Sözleşmesi'nin 8, 14, 17, 21 ve 22. maddelerini ihlal ettiğini iddia etmişlerdir. Ek olarak Kenya, Afrika Şartı'nı 1992 yılında onaylamıştır. Ancak Ogiek ve Endorois halklarına yönelik ihlallerin Devletin Şartı onaylamasından önce başlamış olsa da söz konusu ihlallerin etkisinin günümüze kadar devam ettiği kabul edilebilir⁴⁹. Ayrıca davacı taraf topraklarının iadesini ve kayıplarının tazminini talep etmişlerdir⁵⁰.

2009 yılında Komisyon, davalı olarak Kenya'nın davacı tarafından iddia edilen ihlalleri gerçekleştirdiğini kabul etmiştir. Kararda, Endorois

46 Morel, s. 56.

47 Barume, 2010, s. 102.

48 Barume, 2010, s. 104.

49 Morel, s. 57.

50 "27st Activity Report of The African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR) Submitted in Accordance With Article 54 of The African Charter on Human and Peoples' Rights".

halkının yerli bir halk olduğu ve Afrika Şartı'nın kolektif hakları koruyan hükümlerinden yararlanabilecekleri kabul edilmiştir. Bu nedenle Kenya'nın Endorois yerli halkına ait mülkiyet hakkını tanıması ve topraklarını iadesi etmesi gerekmektedir. Ayrıca Kenya'nın, Endorois halkının dini ve kültürel ayinleri ve sığırlarını otlatmak için Bogoria Gölü ve çevresindeki alanlara erişiminin olmasını sağlamasını; bu yerli halka uğradığı tüm kayıplar için yeterli tazminat ödemesini; önerilerin etkili bir şekilde uygulanması için Endorois halkı temsilcileri ile iletişim halinde olunması gerektiğini belirtmiştir⁵¹. Bu Karar, Afrika'da yerli halkların atalarından gelen topraklar üzerindeki mülkiyet hakkının kalkınma ve gelişme hakkının yanında değerlendirildiği için yasal bir emsal olarak kabul edilebilir.

II. AFRIKA İNSAN HAKLARI SİSTEMİNDE ENDOROİS VE OGIEK KARARLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Endorois ve Ogiek yerli halklarının toprak taleplerine ilişkin Afrika insan hakları sisteminin iki ana aktörü tarafından verilen kararların⁵² önemli olduğu görülmüştür. Bunun nedeni ilgili kararların; kıtadaki yerli halkların (toprak hakları başta olmak üzere insan hakları) lehine ve sistemin iki ana aktörü tarafından alınmasıdır. Ayrıntılı biçimde incelenen Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararlarının bu bölümde karşılaştırılmasıyla sistemde yerli halkların toprak taleplerine ilişkin nasıl bir tutum değişikliği yaşandığı sorusuna cevap aranmaktadır.

A. Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) Kararlarının Benzer Yönleri

Kararların özellikle hukuki dayanakları ve Kenya Hükûmetine yönelik açıkladığı yükümlülükler benzerlik göstermektedir. Ayrıca bu iki yerli halkı haklarını hukuki yolla aramaya iten sorunların başlangıcı ata toprağı olarak yaşamlarının ayrılmaz bir parçasını teşkil eden bölgelerden tahliye edilmeleridir.

51 “Implement Endorois Decision 276/03: Report on The Impact of Non-Implementation of The African Commission’s Endorois Decision”, (s. 10), <https://minorityrights.org/resources/implement-endorois-decision-276-03-report-on-the-impact-of-non-implementation-of-the-african-commissions-endorois-decision/#:~:text=This%20report%20demonstrates%20that%20the,and%20a%20life%20of%20destitution,E.T. 20.01.2025>.

52 Çalışmada bundan sonra Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararları şeklinde kısaltılacaktır. Endorois (2010) Afrika Komisyonu'nun 2010 yılında verdiği kararı; Ogiek (2017 & 2023) ise Afrika Mahkemesi'nin 2017 kararını ve 2023'de verdiği tazminat kararını ifade etmektedir.

1. Kararların Hukuki Dayanakları

Endorois (2010) kararında, Kenya Hükûmetinin, Endorois halkını geleneksel topraklarından çıkarmasının Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın 8. (dinlerini özgürce yaşama hakkı), 14. (mülkiyet hakkı), 17. (kültürel haklar) ve 21. (doğal kaynaklar üzerindeki haklar) maddelerini ihlal ettiği belirtilmiştir.

Benzer biçimde Ogiek (2017 & 2023) kararında da Kenya Hükûmetinin, Mau Ormanı'nda yaşayan Ogiek halkını orman koruma bahanesiyle topraklarından çıkarmasının Anlaşmanın 1. (Afrika Birliği üye ülkelerinin Anlaşmada belirtilen hakları, ödevleri ve özgürlükleri koruması yükümlülüğü), 2. (ayrımcılık yasağı), 14. (mülkiyet hakkı), 17. (kültürel haklar), 21. (doğal kaynak hakları) ve 22. (gelişim hakkı) maddelerini ihlal ettiği belirtilmiştir. Bazı maddeler açısından değişiklik gösterse de özellikle iki kararın önemini ortaya çıkaran; Endorois ve Ogiek yerli halklarının toprak haklarının ihlal edildiğinin tespit edilmesi açısından kararların hukuki dayanakları benzerlik göstermektedir.

Ek olarak her iki kararda Komisyon ve Mahkemenin, yerli halkların mülkiyet haklarını tanıdığı saptanmaktadır. Komisyon ve Mahkeme iki kararda da, yerli halkların topraklarının sadece bireysel değil, kolektif bir hak olarak talep edilebileceğini kabul etmiştir.

2. Yükümlülükler

Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararlarının benzer hukuki dayanakları olmasıyla ilişkili olarak her iki kararın Kenya Hükûmetine benzer yükümlülükler yüklediği fark edilmektedir. Kararlarda ilgili yerli halkın ata topraklarının iade edilmesi ve uğradıkları zarara yönelik tazminat verilmesi, benzer ihlallerin tekrarlanmamasına ilişkin gerekli hukuki reformların yapılması gerektiği belirtilmiştir.

B. Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) Kararlarının Farklı Yönleri

Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararları arasındaki bazı farklılıklar yerli halkların toprak taleplerine ilişkin tutum değişikliğini göstermesi açısından önemlidir.

1. Kararı Veren Aktör

Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararları karşılaştırılırken ilk göze çarpan, kararları veren aktörlerin farklı olmasıdır. Kararı veren aktörün farklılık göstermesi, kararın bağlayıcılığı hususunda da farklılık

yaratacağı için önemlidir. Endorois (2010) kararı Afrika İnsan Hakları Komisyonu tarafından verilmiştir. Afrika Anlaşması 45. maddede yarı yargısal bir organ olan Komisyonun, sadece “tavsiye” niteliğinde kararlar verdiğini belirtmektedir⁵³. Bu nedenle verdiği kararların bağlayıcılığı zayıf kabul edilebilmektedir⁵⁴. Uygulama konusunda kararın muhatabı Hükûmetin tutumu değişkenlik gösterebilir. Neticede kararın uygulanması davalı devletin inisiyatifine bırakılmıştır.

Diğer yandan Ogiek (2017 & 2023) kararı Afrika Mahkemesi tarafından verilmiştir. Komisyonun işlevlerini tamamlamak ve güçlendirmek amacıyla kurulan Mahkeme, bağlayıcı kararlar verebilir. Bu nedenle Ogiek kararı Endorois kararına nazaran Kenya Hükûmeti için daha güçlü bir şekilde “uygulanması gerekli” olarak değerlendirilebilir. Ancak Ogiek (2017 & 2023) kararının alınması sürecinde Ogiek halkı ilk olarak Komisyona başvurmuştur. 2012 yılında Afrika Komisyonu, Kenya’nın Ogiek davası olarak bilinen davaya yanıt vermemesi nedeniyle, kurucu Protokole dayanarak davayı Afrika Mahkemesi’ne havale etmiştir. Bu durum Afrika insan hakları sisteminde aktörler arasındaki uyumun varlığını göstermektedir.

2. Tazminat Kararı

Komisyon ve Mahkeme Endorois ve Ogiek halkları için Kenya Hükûmetine yönelik tazminat kararı almıştır. Tazminat kararı; kararların benzerliklerinden biridir. Ancak Endorois (2010) kararı tazminat kararına ilişkin nicel bir miktar ifade etmemiştir.

Bu durum, kararın somutlaştırılarak uygulanabilmesini hem daha zor hale getirmiş hem de Kenya Hükûmetinin tasarrufuna bırakmıştır. Örneğin; 2014 yılında Kenya Hükûmeti, Endorois halkına ilişkin Komisyon kararını uygulamak üzere bir *Görev Gücü* kurmuştur. Bu Kenya Hükûmetinin Endorois halkının yaşadıkları topraklar üzerindeki mülkiyetini tanıdığı ve tazminat kararını kabul ettiği anlamına gelmektedir. Görev Gücü’nün yetki alanının kararı uygulamanın mümkün olup olmadığıyla sınırlı olması uygulama konusunda Hükûmetin isteksiz davrandığı iddiasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Görev Gücü, 12 aylık faaliyeti sırasında anlamlı bir ilerleme kaydetmese de biyoenzim ekstraksiyon telif

53 Mehmet Semih **Gemalmaz**, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal, İstanbul 2005, s. 915.

54 “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması (Afrika Anlaşması)”.

hakları için 2 milyon Kenya şilini (yaklaşık 20.000 ABD Doları) tazminat ödenmesi konusunda aktif rol almıştır⁵⁵.

Ogiek (2017 & 2023) kararında ise Mahkeme, Kenya Hükûmetine tazminat ödeme yükümlülüğünün yanında kesin bir miktar belirlemiştir. Dolayısıyla Ogiek (2023) tazminat kararının daha net ve bağlayıcı bir hüküm içerdiği için, uygulamaya yönelik daha güçlü bir etkiye sahip olduğu iddia edilebilmektedir.

3. Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) Kararlarında Vurgulanan Haklar ve İlkeler

Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararlarında vurgulanan hakların değişiklik göstermesinin temel nedeni bu halkların farklı koşullar altında farklı hak ihlalleri ile mücadele etmesidir. Endorois (2010) kararı özellikle mülkiyet hakkı ve kültürel haklar üzerinde odaklanmaktadır. Ogiek (2017 & 2023) kararı, Ogiek halkının Mau ormanlarının korunması amacıyla tahliyesi neticesinde verildiği için çevre haklarına ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine vurgu yapmıştır. Çevre ve insan hakları arasındaki ilişkiyi vurgulaması açısından karar, öncü niteliği taşımaktadır.

55 “Endorois in Kenya”.

SONUÇ

Endorois ve Ogiek yerli halklarının toprak taleplerine ilişkin Afrika insan hakları sisteminin iki ana aktörü tarafından verilen kararlar çalışmanın son bölümünde karşılaştırılmıştır. İki karar arasında benzerliklerin ve farklılıkların saptanmasıyla sistemin yerli halkların toprak talebine ilişkin tutumundaki değişim görülmektedir.

İlk olarak kararların hukuki dayanaklarının birbirleri ile benzeştiği fark edilmektedir. Endorois (2010) kararında, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması'nın 8. (dinlerini özgürce yaşama hakkı), 14. (mülkiyet hakkı), 17. (kültürel haklar) ve 21. (doğal kaynaklar üzerindeki haklar) maddelerini ihlal ettiği belirtilmiştir. Benzer biçimde Ogiek (2017 & 2023) kararında da Kenya Hükûmetinin, Mau Ormanı'nda yaşayan Ogiek halkını orman koruma bahanesiyle topraklarından tahliye etmesinin Anlaşmanın 1. (Afrika Birliği üye ülkelerinin Anlaşmada belirtilen hakları, ödevleri ve özgürlükleri koruması yükümlülüğü), 2. (ayrımcılık yasağı), 14. (mülkiyet hakkı), 17. (kültürel haklar), 21. (doğal kaynaklar üzerindeki haklar) ve 22. (gelişim hakkı) maddelerini ihlal ettiği belirtilmiştir. İlgili yerli halkın bulunduğu şartlar itibarıyla bazı maddeler farklılık gösterse de çoğu maddenin her iki kararda ortak olduğu fark edilmiştir.

İkinci olarak her iki kararda ilk fark edilen benzerlik Kenya Hükûmetine benzer yükümlülüklerin yüklenmesidir. Her iki kararda da ilgili yerli halkın ata topraklarının iade edilmesi ve uğradıkları zarara yönelik tazminat kararı ve benzer ihlallerin tekrarlanmamasına ilişkin gerekli hukuki reformların yapılması gerektiği belirtilmiştir.

İki kararın üç ana noktada farklılaştığı saptanmıştır. Öncelikle Endorois ve Ogiek kararlarını veren aktörler farklıdır. Kararı veren aktörün farklı olması kararın bağlayıcılığı hususunda da farklılık yaratacağı için önemlidir. Endorois (2010) kararı "tavsiye" niteliğinde karar verebilen Afrika İnsan Hakları Komisyonu tarafından verilirken; Ogiek (2017 & 2023) kararı Afrika İnsan Hakları Mahkemesi tarafından verilmiştir. Bu durum 2010 yılından 2023 yılına kadar sistemde insan haklarının korunması hususunda davalı ülke hükûmetine daha güçlü kararlar verilmeye yönelik eğilimin olduğu iddiasını doğrulamaktadır.

İkinci olarak her iki kararda da Kenya Hükûmetine yönelik tazminat kararı alınmıştır. Ancak Komisyon ve Mahkeme Endorois ve Ogiek halkları için Kenya Hükûmetine yönelik tazminat kararı alsa da Endorois (2010) kararında tazminat kararına ilişkin nicel bir miktar ifade etmemiştir. Ogiek (2017 & 2023) kararında ise Mahkeme, Kenya Hükûmetine tazminat ödeme yükümlülüğünün yanında kesin bir miktar belirlemiştir. Dolayısıyla Ogiek (2023) tazminat kararının daha net ve bağlayıcı bir hüküm

içerdiği için uygulamaya yönelik daha güçlü bir etkiye sahip olduğu iddia edilebilmektedir.

Son olarak Endorois (2010) ve Ogiek (2017 & 2023) kararlarında vurgulanan haklar ve ilkeler farklılık göstermektedir. Endorois (2010) kararı, özellikle mülkiyet hakkı ve kültürel hakları vurgularken Ogiek (2017 & 2023) kararı Ogiek halkının Mau ormanlarının korunması amacıyla tahliyesi neticesinde verildiği için çevre haklarına ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine vurgu yapmıştır.

Sonuç olarak her bir karar ilgili yerli halkın koşullarına göre alınsa da Afrika'da yerli halkların toprak haklarıyla ilgili mülkiyet hakkının kolektif bir hak olarak değerlendirilmesine ilişkin tutumun güçlendiği saptanmaktadır. Ayrıca yerli halkların haklarına ilişkin insan hakları sisteminde alınabilecek aksiyonların ilgili devlet hükümetlerine karşı tazminat kararı almak yönünde yoğunlaştığı fark edilmektedir. Ancak daha genel ifadeler kullanabilmek için kıtadaki yerli halklara ilişkin sistemde alınan diğer kararların öncelik ve sonralık ilişkilerine göre incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Anlaşması (Afrika Anlaşması)”, <https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>, E.T. 23.01.2024.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, “27st Activity Report of The African Commission on Human And Peoples’ Rights (ACHPR) Submitted in Accordance With Article 54 of The African Charter on Human and Peoples’ Rights”, https://archives.au.int/bitstream/handle/123456789/5354/27th%20Activitiy%20Report_E.pdf?sequence=1&isAllowed=y, E.T. 20.01.2025.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi, “Ogiek Kararı”, 006/2012, 2019, <https://www.african-court.org/cpmt/details-case/0062012>, E.T. 08.08.2024.

Afrika Komisyonu Çalışma Grubu, “Report Of the African Commission’s Working Group Of Experts on Indigenous Populations/Communities”, https://www.iwgia.org/images/publications/African_Commission_book.pdf, E.T. 08.08.2024.

Altınçelep, Buket, “Indigenous People and Human Security: The Case Of Ogiek Community in Kenya”, Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi, S. 2, (2023), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3569044>. E.T. 29.04.2025.

Amao, Olufemi, “The African Regional Human Rights System”, International Human Rights Law: Six Decades After The UDHR and Beyond, Editör, Manisuli Ssenyonjo, Routledge, London 2010, s. 235- 253.

Barume, Albert Kwokwo, “Indigenous Battling For Land Rights: The Case Of The Ogiek Of Kenya, in International Law And Indigenous Peoples”, International Law and Indigenous Peoples, Editör, Joshua Castellino, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2005, s. 365- 392.

Barume, Albert Kwokwo, Land Rights Of Indigenous Peoples in Africa, IWGIA, Copenhagen 2010.

Cobo, José R. Martínez, “Study Of The Problem Of Discrimination Against Indigenous Populations”, BM Dijital Kütüphanesi, (Haziran 1972), <https://digitallibrary.un.org/record/768953?v=pdf>, E.T. 17.01.2025.

Claridge, Lucy, “Litigation As A Tool For Community Empowerment: The Case Of Kenya’s Ogiek”, Erasmus L. Rev., C. XI, S. 1, 2018, s. 57- 67.

Claridge, Lucy/**Kobei**, Daniel, “Protected Areas, Indigenous Rights And Land Restitution: The Ogiek Judgment Of The African Court Of Human And Peoples’ Rights And Community Land Protection in Kenya”, Oryx, C. LVII, S. 3, 2023, s. 313- 324.

Department of Economic and Social Affairs (DESA), “State Of The World’s Indigenous Peoples”, <https://www.refworld.org/reference/them-report/unpfii/2010/en/71711>, E.T. 17.01.2025.

Environmental Law Alliance Worldwide, “Kenya - Ogiek People v. District Commissioner Case No. 238/1999 (2000.03.23) (Indigenous Rights to Tinet Forest)”, <https://elaw.org/resource/kenya-ogiek-people-v-district-commissioner-case-no-238-1999-2000-03-23-indigenous-rights-to-tinet-forest>, E.T. 20.01.2025.

Feiring, Birgitte, “Indigenous Peoples’ Rights To Lands, Territories And Resources”, <https://www.charapa.dk/wp-content/uploads/IndigenousPeoplesRightsLandTerritoriesResources2.pdf>, E.T. 17.01.2025.

Gemalmaz, Mehmet Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal, İstanbul 2005.

Heyns, Christof, “The African Regional Human Rights System: in Need Of Reform”, *African Human Rights Law Journal*, S. 1, (2001), https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/2471/Heyns_African%282006%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y, E.T. 20.01.2024.

International Labour Organization (ILO), “Indigenous And Tribal Peoples’ Rights in Practice: A Guide To ILO Convention No. 169”, <https://www.ilo.org/publications/indigenous-and-tribal-peoples-rights-practice-guide-ilo-convention-no-169>, E.T. 17.01.2025.

Juma, Dan, “Provisional Measures under the African Human Rights System: The African Court’s Order against Libya”, *Wis. Int’l LJ*, C. XI, S. 2, 2012, s. 344-373.

Katiba Institute, “Defending Our Future: Overcoming the Challenges of Returning the Ogiek Home, Katiba Institute & Ogiek Peoples Development Programme”, katibainstitute.org/wp-content/uploads/2020/07/Ogiek-Katiba-Book-Defending-our-future.pdf, E.T. 10.01.2025.

Makoloo, Maurice Odhiambo/**Yash**, Ghai, “Kenya: Minorities, Indigenous Peoples And Ethnic Diversity”, London: Minority Rights Group International, (2005), <https://minorityrights.org/app/uploads/2023/12/download-147-kenya-minorities-indigenous-peoples-and-ethnic-diversity.pdf>, E.T. 10.01.2025.

Matheka, Reuben, “The International Dimension of the Politics of Wildlife Conservation in Kenya, 1958-1968”, *Journal of Eastern African Studies*, C. II, S. 1, 2008, s. 112-133.

Mbu, Nelson Balye/**Endoh**, Fabrice Tambe, “A Commentary On The African Court On Human And Peoples’ Rights’ Remedial Approach in Its Ruling On Reparations in African Commission On Human And Peoples’ Rights V Kenya”, *African Human Rights Yearbook*, 2023,

<https://www.african-court.org/wpafc/african-human-rights-yearbook/>, E.T. 12.07.2024.

Minority Rights Group, “Implement Endorois Decision 276/03: Report On The Impact Of Non-Implementation Of The African Commission’s Endorois Decision”, <https://minorityrights.org/resources/implement-endorois-decision-276-03-report-on-the-impact-of-non-implementation-of-the-african-commissions-endorois-decision/#:~:text=This%20report%20demonstrates%20that%20the,and%20a%20life%20of%20destitution>, E.T. 20.01.2025.

Minority Rights Group, “Endorois in Kenya”, <https://minorityrights.org/communities/endorois/>, E.T. 10.01.2025.

Morel, Cynthia, “Defending Human Rights in Africa: The Case for Minority and Indigenous Rights”, *Essex Human Rights Review*, C. I, S. 1, 2004, s. 54-65.

Mutua, Makau, “The African Human Rights Court: A Two-Legged Stool?”, *Human Rights Quarterly*, C. XXI, S. 2, 1999, s. 342-363.

Ochien’g, Diana Achieng, *The Rights to Land of Indigenous Peoples’ in Kenya: A Case Study of The Ogiek Community and The Conflict of Articles Portrayed in The Constitution of Kenya*, Doktora Tezi, Strathmore University Law School, 2017.

Özeler, Neslihan, “Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Karşılaştırılması”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S. 2, 2017, s. 43-62.

Rösch, Ricarda, “Indigenoussness And Peoples’ Rights in The African Human Rights System: Situating The Ogiek Judgement Of The African Court on Human and Peoples’ Rights”, *Verfassung Und Recht in Übersee/Law And Politics In Africa| Asia| Latin America*, C. L, S. 3, 2017, s. 242-258.

Swartz, Chris, “After 30 Years, Only 23 Countries Have Ratified Indigenous And Tribal Peoples Convention ILO 169”, *Cultural Survival*, <https://www.culturalsurvival.org/news/after-30-years-only-23-countries-have-ratified-indigenous-and-tribal-peoples-convention-ilo>, E.T. 19.01.2025.

United Nations Economic and Social Council, “Concerning the Rights of Indigenous People: Working Paper by the Chairperson-Rapporteur, Mrs. Erica-Irene Daes, on the Concept of “Indigenous People”, <https://digitallibrary.un.org/record/236429?v=pdf>, E.T. 20.08.2024.

United Nations, “United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples”, https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf, E.T. 17.01.2025.

Wily, Liz Alden, “The Community Land Act in Kenya Opportunities and Challenges for Communities”, Land, S. 1, (Ocak 2018), <https://www.mdpi.com/2073-445X/7/1/12>, E.T. 21.01.2025.